

Katarzyna Sikora
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

SZCZĘŚCIE NARODOWE BRUTTO W BHUTANIE — NOWE SZANGRI-LA? POLITYKI PUBLICZNE: KSZTAŁTOWANIE I WDRAŻANIE

Abstract

Gross National Happiness in Bhutan – the new Shangri-La? Public policy: design and implementation

The article presents Gross National Happiness in Bhutan (in short GNH), with political and sociological point of view, and also from the perspective of economics and culture. Analysis of GNH is a starting point to answer the question: Is it possible to design public policies so as to create the happy inhabitant and a happy country?

Key words: Gross National Happiness, Bhutan, happiness

Streszczenie

W artykule omówiono Szczęście Narodowe Brutto (*Gross National Happiness*, GNH) w Bhutanie z politycznego i socjologicznego punktu widzenia, a także z perspektywy ekonomii i kultury. Analiza GNH jest punktem wyjścia próby odpowiedzi na pytanie, czy można zaprojektować politykę publiczną tak, aby stworzyła szczęśliwego mieszkańca i szczęśliwy kraj.

Słowa kluczowe: Szczęście Narodowe Brutto, Bhutan, szczęście

Wstęp

*I am not so much interested in gross national product.
I am more interested in gross national happiness¹.*

Jigme Singye Wangchuck, 4. król Bhutanu, 1972

¹ „Nie jestem tak bardzo zainteresowany produktem narodowym brutto. Jestem bardziej zainteresowany szczęściem narodowym brutto”.

Szczęście Narodowe Brutto jest niewątpliwie specyficznym typem polityki publicznej. Próby wprowadzenia w życie tej polityki są nie tylko interesującym faktem historycznym, lecz także przedmiotem interdyscyplinarnych badań prowadzonych przez uczonych z różnych stron świata. Mało dotąd znane w Polsce doświadczenia Bhutanu dostarczają inspirującego materiału do porównań z analogicznymi działaniami w krajach Zachodu. W artykule omówiono zarówno bardziej teoretyczne aspekty tej polityki, jak i konkretne problemy związane z jej wdrażaniem.

Mniej niż 40 lat temu Bhutan otworzył swoje granice właściwie po raz pierwszy, i od tego czasu zyskał niemalże mityczny status poszukiwanego przez wielu Shangri-La. Czwarty król Bhutanu w 1972 roku zainicjował zasadę Szczęścia Narodowego Brutto (*Gross National Happiness*, GNH), ogłaszając w mediach, że PKB niekoniecznie jest najważniejszym czynnikiem wskazującym na rozwój jego kraju. Inicjatywa króla, zyskawszy poklask mediów i zainteresowanie Zachodu, dała początek ciekawemu precedensowi – kraj ten postanowił świadomie wypracować swą politykę publiczną i systematycznie wdrażać jej ideę na gruncie niezwykle łatwo podatnym, gdyż kraj ten niejako dopiero powstawał.

W tworzeniu koncepcji GNH nie można pominąć warunków naturalnych (odosobnienie, a później świadome kontrolowanie napływu ludności do kraju), a także społecznych i politycznych Bhutanu, gdzie historia, kultura, religia, naród i rząd, w odniesieniu do prowadzonych statystyk, wspomagają rozwój ciekawej i unikatowej koncepcji demokracji. W kraju tym podkreśla się nieustannie, że niekoniecznie cel jest istotny, lecz sama droga kraju i ludzi w nim żyjących [Burns, 2011]. Szczęście narodowe w Bhutanie jest więc tematem niezwykle interesującym zarówno z politycznego, jak i socjologicznego punktu widzenia. Jest to również temat zajmujący z perspektywy ekonomii i kultury.

Jednym z pierwszych – porównawczych i niejako oczywistych – pytań, jakie się nasuwają przedstawicielowi cywilizacji zachodniej, jest: czy liberalno-demokratyczny system polityczny jest najlepszym z możliwych, czy też być może koncentrujemy się jako cywilizacja na niewłaściwych wartościach? Mówi się, że rola cywilizacji zachodniej we współczesnym świecie maleje [Huntington, 1993], często także podkreśla się, iż cywilizacja ta jest obecnie rozumiana jako poziom rozwoju społeczeństwa tylko pod kątem PKB. Warto zaznaczyć, że to cywilizacja zachodnia, w dużej mierze przez długi czas dominująca, wyznaczyła sposób oceniania innych społeczności. Można tutaj oczywiście wspomnieć o teorii rozwoju cywilizacji Oswalda Spenglera [2001], który już u początku XX wieku uważał, że kultura europejska weszła w stadium upadku; a także teoriach rosyjskiego socjologa Pitirima Sorokina, który kontynuował katastroficzne wizje poprzednika. Teoria Huntingtona – będąca polemiką z tezami Francisa Fukuyamy o końcu historii, który miał nastąpić po erze komunizmu – w kontekście szczęścia jako głównego wyznacznika rozwoju kultury Bhutanu oraz szczęścia, które właściwie nie występuje jako wyznacznik cywilizacyjny w zachodnim ujęciu, jest ciekawym spojrzeniem na nas samych. Nasuwają się pytania: Czy szczęście nie ma dla nas znaczenia? Czy też być może zgodnie z rozważaniami

Władysława Tatarkiewicza o szczęściu [2010] pojęcie to ewoluowało i dziś znaczy już zupełnie coś innego?

Czy można jednak porównywać szczęście poszczególnych narodów bądź cywilizacji? Czy można zaprojektować politykę publiczną tak, aby stworzyła szczęśliwego mieszkańca i szczęśliwy kraj?

Szczęście Narodowe Brutto w Bhutanie

Pojęcie *Gross Happiness National* oficjalnie zostało wprowadzone przez króla Bhutanu Jigme Singye Wangchucka, który panuje od 1972 roku i jak niejednokrotnie podkreślają media, jest bardzo zaangażowany w odbudowywanie i ulepszanie gospodarki swego buddyjskiego kraju. Termin stał się stosunkowo głośny w 2004 roku, kiedy to rząd Bhutanu w stolicy kraju, Thimphu, zorganizował konferencję na ten temat. Konferencja odniosła niezwykle sukces, przyciągnęła bowiem wielu wybitnych badaczy z dziedzin polityki i gospodarki. Przede wszystkim intrygowało niekonwencjonalne pojęcie produktu narodowego brutto (PKB), który mierzy sumę wymiany w kraju i jego materialną produkcję.

Dlaczego historia Bhutanu zainspirowała wielu badaczy i wciąż jest żywa? Jednym z głównych czynników było zobowiązanie się Bhutanu, aby w centrum swojej strategii gospodarczej umieścić etykę, poszanowanie dla własnego siedliska, i nie niszczyć własnego kraju w imię rozwoju gospodarczego. Bhutan więc jednocześnie – tak jak zakładał – rozbudował na przykład sieć dróg (co wiązało się z wycięciem dużej liczby drzew), zadbał jednak, aby tyle samo drzew posadzić, a nawet pójść dalej – zalesić tyle terenu, ile kraj potrzebował. Wprowadzono wiele udogodnień i unowocześnień, ale (jak podkreślają zarówno media, jak i sami politycy bhutańscy) kraj prawdopodobnie nie potrafi się wywiązać ze wszystkich podjętych zobowiązań. W większości jednak są one realizowane w ramach proponowanej idei.

W 1971 roku Bhutan oficjalnie odrzucił PKB jako jedyny miarodajny sposób oceniania postępów gospodarczych kraju i przyjął GNH, który mierzy dobrobyt kraju przez zasady brutto, szczęście krajowe oparte na społecznym, fizycznym, duchowym, ekologicznym zdrowiu nie tylko obywateli, ale także środowiska naturalnego. Z jednej strony w pewnym sensie w naturalny sposób kraj skupił się na tym, co oczywiste – szczęściu każdego obywatela, ziemi, na której żyje, z drugiej strony mówi się o swego rodzaju kuriozum w polityce gospodarczej i na świecie. Być może wyjątek ten odsłania swoistą regułę innych cywilizacji, gdzie szczęście ludzkie nie jest najważniejszym czynnikiem, a jedynie dodatkowym elementem, zależącym od losu, dobrobytu, zgromadzonych środków itd. W dużej mierze wynika to z pewnością z odmiennych światopoglądów – mentalność buddyjska skupia się przede wszystkim na rozwoju duchowym, w ujęciu zaś pluralistycznej cywilizacji zachodniej liczy się materialna wygoda życia, podczas gdy życie religijne, duchowe jest elementem dodatkowym. Przekonanie, że dobrobyt duchowy powinien mieć pierwszeństwo, przyciąga znaczną uwagę

zwłaszcza w świetle światowej gospodarki, która wręcz tworzy nierówności i jest odpowiedzialna za niszczenie środowiska naturalnego.

Aby przedstawić idee GNH w jednym, reprezentatywnym miejscu, otwarto w Bhutanie centrum GNH, które skupia osoby zainteresowane rozwojem tej filozofii w praktycznym ujęciu. Centrum to ma być wyrazem polityki wybranej przez kraj. Ma ono nie tylko skupiać osoby zainteresowane szczęściem narodowym brutto i jednocześnie obroną filozofią życia, lecz także przyciągać osoby z zagranicy, które chciałyby dowiedzieć się na ten temat czegoś więcej, a później owe nauki przenieść na własny grunt. Centrum ma odzwierciedlać holistyczne i zrównoważone podejście do wartości materialnych i niematerialnych, ogólnie ma wspomagać życie człowieka szczęśliwego; mówi się nawet o stworzeniu człowieka szczęśliwego, właśnie pogodzonego z wartościami zarówno materialnymi, jak i niematerialnymi.

W poszukiwaniu szczęścia

Czym jest szczęście? Jak je odnaleźć i osiągnąć? Te zagadnienia bada Martin Seligman, profesor psychologii z Uniwersytetu Pensylwanii. Twierdzi on, że czynniki, które przyczyniają się do naszego szczęścia, można ująć w „równanie szczęścia”:

$$S = G + O + W$$

gdzie: *S* oznacza trwały poziom szczęścia; *G* – genetycznie uwarunkowaną sumę skłonności do szczęścia; *O* – okoliczności życia; *W* – czynniki znajdujące się pod kontrolą woli.

Podobny wzór stworzyli Bhutańczycy, którzy tematowi temu poświęcili znaczną część swoich badań oraz energii. Koncept szczęścia narodowego brutto został więc w naukowy sposób oparty na czterech podstawowych filarach. Mówi się zatem o sprawiedliwym rozwoju społecznym, ochronie dziedzictwa kulturowego, ochronie środowiska i promocji dobrego zarządzania; jest to także przekonanie socjalno-ekonomiczne, że szczęście płynie z równomiernego rozwoju takich dziedzin, jak edukacja i zdrowie publiczne; istotne są również starania, aby zachować nieskażone środowisko naturalne oraz promować lokalną kulturę i sztukę. Podłożem jest tutaj z kolei przekonanie o potrzebie zachowania psychologicznego *status quo*, w języku kultury śródziemnomorskiej – *aurea mediocritas*, jak również dobrego zarządzania zasobami. Jest to więc próba zbilansowania wielu czynników, które mają tworzyć spójny całościowy kształt. Próbując wnikliwie zbadać szczęście narodowe brutto, Bhutańczycy stworzyli 38 różnych subindeksów, 72 wskaźniki i 151 zmiennych do analizowania i dokładniejszych pomiarów szczęścia mieszkańców².

² <http://www.gnhbhutan.org/about/#sthash.EPqQu0ww.dpuf> (dostęp: 23.06.2013).

72 wskaźniki zgrupowane są w 9 głównych dziedzinach (np. efektywne wykorzystanie czasu, jakość życia, dobre zarządzanie życiem/czasem); istotne jest także dbanie o własne samopoczucie, społeczność, w której się żyje, zdrowie, edukację i oczywiście środowisko naturalne.

Wzór GNH to:

$$\text{GNH index} = 1 - a1 + a2 + a3$$

gdzie: a1, a2, a3 są to różnorodne wskaźniki (np. godziny snu, zadowolenie z pracy, zaufanie do mediów).

Podany wzór jest stosunkowo prosty i umożliwia szybkie obliczenie poziomu szczęścia przeciętnego obywatela, niemniej jest on również zwodniczy, gdyż na około 950 badanych respondentów poziom szczęścia wynosił aż 81%³.

Temat szczęścia w Bhutanie jest od kilku lat często poruszany, istnieje między innymi strona internetowa poświęcona wyłącznie temu zagadnieniu (<http://www.iim-edu.org/grossnationalhappiness/>, dostęp: 15.01.2006), gdzie zbiorczo analizuje się postępy w tej dziedzinie. Podobnie satysfakcja i szczęście osobiste stały się częstym tematem badań socjometrycznych (<http://www.oecdbetterlifeindex.org/topics/life-satisfaction/>, dostęp: 27.11.2013). Współcześnie badaniom poddaje się też społeczność Facebooka – jak zrobił to Adam D.I. Kramer z Uniwersytetu w Oregonie. Mówi się nawet o nowym socjometrycznym badaniu użytkowników tego portalu społecznościowego pod kątem rejestracji satysfakcji życiowej na podstawie użycia pozytywnych oraz negatywnych określeń w ich statusie. Zebrane dane mogłyby być metryczną reprezentacją emocjonalnego szczęścia i zdrowia konkretnej nacji bądź grupy czy też kraju. Co dwa lata Bhutańczycy odpowiadają więc na kwestionariusz złożony ze 180 pytań podzielonych na 9 kategorii:

- dobre samopoczucie pod względem psychologicznym,
- wykorzystanie czasu,
- witalność społeczności,
- kultura,
- zdrowie,
- edukacja,
- zróżnicowanie środowiska naturalnego,
- poziom życia,
- rząd.

Te 9 domen najczęściej grupuje się w 4 podstawowe filary (wymienione we wstępie), z których każdy składa się z 7 subobszarów. Są to⁴:

- satysfakcja gospodarcza (oszczędności, zadłużenia, siła nabywcza),
- zadowolenie ze środowiska naturalnego (zanieczyszczenia, hałas, ruch drogowy),
- zadowolenie z pracy (motywacja, etyka, konflikt itp.),
- zdrowie fizyczne (choroby, nadwaga itp.),

³ Wzór na szczęście obejmuje 72 wskaźniki – od modlitw aż do zakupów odzieży używanej. Por. www.bridgetobhutan.com/blog/ (dostęp: 27.05.2009).

⁴ Zob. <http://www.iim-edu.org/polls/grossnationalhappinessurvey.htm> (dostęp: 04.03.2014).

- zdrowie psychiczne (korzystanie z leków przeciwdepresyjnych, samoocena, pozytywne nastawienie),
- zadowolenie z życia socjalnego (zadowolenie z rodziny i relacji personalnych; spory krajowe, komunikacja, pomoc, seks, dyskryminacja, bezpieczeństwo, liczba rozwodów, reklamacje domowych konfliktów rodzinnych i spraw sądowych, publiczne procesy sądowe, wskaźniki przestępczości itp.),
- polityczna satysfakcja (jakość lokalnej demokracji, wolności jednostki, konflikty międzynarodowe itp.).

Analizowane w Bhutanie 72 czynniki szczęścia można również pogrupować w sposób, który został wypracowany przez zachodnich badaczy. Nasuwa się konkluzja, że być może drogi badaczy są różne, ale ich cel jest wspólny.

Porównanie GNH pod względem wielu różnych czynników można znaleźć w internecie (http://apps.geoportal.icimod.org/bhutan_GNH/index.html), gdzie w wielowymiarowym formacie są one przedstawione pod kątem statystycznym.

Szczęście jako cel polityczno-gospodarczy?

ONZ ogłosiło dzień 20 marca Międzynarodowym Dniem Szczęścia, co ma być potwierdzeniem, że podstawowym dążeniem człowieka jest właśnie próba osiągnięcia szczęścia. Wyznaczenie tego dnia i wpisanie go w kalendarz było zresztą częścią kampanii Bhutanu. Chodziło jednak nie tylko o samo świętowanie, lecz także o podkreślenie, że idea szczęścia jest koncepcją ponadnarodową, istotną absolutnie dla każdego.

Termin GNH wywarł też pewien wpływ na teorie ekonomiczne ostatnich lat. Frank Dixon z Harvard Business Graduate School podkreśla, że jest to niezwykle ciekawe i zdrowe przedsięwzięcie, oparte na doświadczeniu natury. Dixon zaznacza, że oczekujemy od naszej gospodarki, przedsiębiorstw, krajów, a także rozwoju, że będą one rosnąć w nieskończoność – tym samym proces ten przyrównuje on do komórek rakowych w organizmie, które gwałtownie rosną, doprowadzając nie tylko do wyniszczenia gospodarza, ale i do własnej zagłady. Obecnie podkreśla się często, że siedliska ludzkie, a także nasza ekonomia, nie mogą rosnąć kosztem wyniszczenia planety, na której żyjemy. W tym właśnie kontekście GNH doskonale wpisuje się w obecną politykę próby uratowania naszego globu. Dziś wszelkie środki ochrony środowiska, z którego czerpie określony typ produkcji, są traktowane i liczone jako straty – nie przynoszą zysków, a tylko zwiększają koszty produkcji. Mówi się wręcz o złośliwej hegemonii PKB – nawiązując tym samym do koncepcji rozwijającego się nowotworu.

Bhutan kusi swym przykładem i jednocześnie ostrzega. Kusi, gdyż życie jest zbyt krótkie (być może to truizm, ale też znamieny fakt) na bycie nieszczęśliwym w imię posiadania; tym samym burzy to założenia współczesnej gospodarki, w której konsumpcyjny styl życia popycha do posiadania coraz to więcej dóbr. Jednocześnie ostrzega – ponieważ droga, którą podążamy, jest drogą samobójczą dla naszego gatunku i Ziemi. W tym kontekście warto wspomnieć

o planowanej pierwszej wyprawie kolonistów na Marsa, którzy mają wyruszyć na tę planetę już w 2018 roku [Hogenboom, 2013]. Czy na Marsie, w warunkach niejako pierwotnych, będziemy potrafili wytworzyć zdrowe, szczęśliwe społeczeństwo? Jak twierdzi słynny astrofizyk Stephen Hawking, być może jest to już ostatni moment, aby szukać innych planet możliwych do zamieszkania, by mieć szansę na przetrwanie naszego gatunku.

W centrum strategii politycznej Bhutanu jest więc zachowanie równowagi w rozwoju gospodarczym. W przeciągu ostatnich dekad mimo zmagania i wysoko ustawionej poprzeczki Bhutan odnosi systematyczne sukcesy, wydłuża się długość życia mieszkańców, wzrasta poziom edukacji, promuje się dobre, lokalne zarządzanie dostosowane do konkretnej społeczności. Indeks szczęścia mieszkańców jest wciąż najważniejszym czynnikiem w polityce i gospodarce tego kraju.

W tle pozostają jednakże fakty: Bhutan mimo wszystko jest wciąż jednym z najbiedniejszych krajów na świecie, zmagającym się z brakiem prądu, wzrostem przemocy czy niedostatkiem żywności. Nie to jednak jest największym problemem – kraj ten walczy z presją świata – koncerny szukają rynków zbytu, a mieszkańcy – ciekawych dla nich towarów, co powoduje, że na ulicznych targach można kupić wiele rzeczy typowych dla zachodniej cywilizacji. Należy także podkreślić, że jest to kraj uprawiający politykę „Bhutan dla Bhutańczyków”; z Bhutanu uciekło ponad 100 tys. osób, głównie narodowości nepalskiej. W 2010 roku 30 tys. zostało przesiedlonych do USA i Europy, a prawie 80 tys. wciąż koczuje w Nepalu. Łatwo zauważyć, że wypracowany model szczęścia jest niezwykle kruchy.

Przeprowadzane w ostatnich latach badania pokazują, że samym mieszkańcom Bhutanu trudno ocenić, czy są szczęśliwi, czy też nie. Nieustannie ponawiane są pytania o dokładniejsze rozumienie samego zagadnienia; z jednej strony są to dociekania natury filozoficznej, a z drugiej – pytania typowo praktyczne. Istnieją też próby przededefiniowania pierwotnej królewskiej wypowiedzi przez zastąpienie szczęścia zadowoleniem, co zapewne ułatwiłoby badaczom zadanie, niemniej termin raz ukuty wszedł w życie i trudno byłoby go teraz wykorzystać. Niejednokrotnie również jest on powiązany z tradycjami buddyjskimi, gdzie szczęście czy też zadowolenie z życia są uwarunkowane sposobem życia w poprzednim wcieleniu, tak więc wszystko zależy od naszej karmy [Buncombe, 2012].

Sami mieszkańcy po kilku dekadach prowadzenia polityki GHN zaczynają podchodzić do tej idei z dystansem i niejednokrotnie z humorem. Rząd Bhutanu blokuje jednak tego typu wypowiedzi, konsekwentnie forsując obroną drogę. Dlatego na przykład z początkiem 2013 roku zamknięto stronę internetową Bhutanomics, która była anonimowym, otwartym forum krytyki rządu i jego przedsięwzięcia. Satyryczne uwagi internautów nie przypadły do gustu rządzącym, stąd narzucona na stronę cenzura, a wreszcie jej zamknięcie⁵. Tym samym zaczynają również pojawiać się pytania o utopijną naturę obranej polityki.

⁵ <http://www.techdirt.com/articles/20130218/09143622016/bhutans-government-gross-national-happiness-yes-sense-humor-not-so-much.shtml> (dostęp: 17.02.2013).

Uwagi końcowe

Podsumowując, warto zwrócić uwagę, że szczęście nie może być podarowane czy też dane przez jakikolwiek rząd, instytucję, organizację. Poza tym każda próba wyznaczenia ram, szczególnie przez różnego typu instytucje, będzie utopijna i w dużej mierze totalitarna. Nie może więc być ono w żaden sposób wygenerowane, co więcej, wydaje się, że szczęście jest ciągłą zmienną, więc próba określenia, że „teraz – właśnie” mieszkańcy Bhutanu są szczęśliwi, z samego założenia byłaby kłamstwem. Z przykładu Bhutanu można wyciągnąć kilka pomniejszych, praktycznych wniosków. Należy określić własną wizję sukcesu, dogłębnie zrozumieć i przeanalizować swój obecny stan, aby móc obrać w przyszłości odpowiedni kierunek. Trzeba zidentyfikować obszary, które musi się ulepszyć. Należy się skupić na tym, co jest możliwe do naprawienia, a nie na przeszkodach. Powinno się niejako pozwolić własnym marzeniom kreślić cel, w którego kierunku się zmierza. I ostatnie – należy pracować nie tylko, by osiągnąć własny sukces, ale także, by polepszyć sytuację innych osób [Hagan, 2013].

Projekt badania GNH jest interesujący dla wielu narodowości, ponieważ jest próbą odpowiedzi na pytanie, czy szczęście można zaprojektować na poziomie zarządzania i polityki. Sam projekt, który tworzy GNH, zakłada bowiem kontrolowanie celów na aż trzech różnych poziomach, opartych na czterech filarach sprawiedliwego i zrównoważonego rozwoju gospodarczo-społecznego. Odpowiadając na postawione na początku pytanie: „Czy można zaprojektować politykę publiczną tak, aby stworzyła szczęśliwego mieszkańca i szczęśliwy kraj?”, przytoczę słowa Paula H. Dunna:

Szczęście nie jest ani podróżą, ani celem samym w sobie, szczęście odnaleźć można w samej wędrówce; nie należy go szukać u końca drogi, gdy podróż jest już zakończona i wszystko jest już skończone, a czas upłynął. Czas na szczęście jest dzisiaj, nie jutro [Dunn, 2009].

Pytanie o szczęście jest natury zasadniczej, zastanawiamy się bowiem, czy potrafimy i możemy zaplanować własne, a także cudze szczęście. Odpowiedzią nie jest jednoznaczne „tak” lub „nie”, lecz stwierdzenie, że należy się nieustannie starać i próbować. Co ważne, biorąc pod uwagę sytuację polityczną Bhutanu, nie ustajemy w poszukiwaniach. Wybitni badacze, jak chociażby laureaci Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii, Joseph E. Stiglitz i Amartya Kumar Sen, przyglądają się sposobom mierzenia szczęścia społeczeństwa na podstawie GNH, i być może dzięki właśnie takim staraniom będziemy kreowali coraz szczęśliwsze społeczeństwo.

Literatura

- Bakshi R. (2005), *Gross National Happiness*, http://www.alternet.org/story/21083/gross_national_happiness (dostęp: 25.01.2005).
- Burns G.W. (2011), *Gross National Happiness: A Gift from Bhutan to the World*, „Positive Psychology as Social Change”, <http://www.springerlink.com/content/j72w78434r1n45h0/> 2011 (dostęp 12.01.2011).
- Buncombe A. (2012), *Is Bhutan the Happiest Place in the World?*, „Independent”, Vol. 1(14), <http://www.independent.co.uk/life-style/health-and-families/healthy-living/is-bhutan-the-happiest-place-in-the-world-6288053.html> (dostęp: 10.08.2012).
- His Holiness the Dalai Lama, L.C. Cutler (1998), *The Art of Happiness. A Handbook for Living*, Riverhead.
- Dunn H.P. (2009), *20 simple Tools for Happiness*, Daily Good.
- Ferries D. (2012), *Curious about Bhutan's Gross National Happiness? Watch This Film*, „Forbes”, Vol. 9(19), <http://www.forbes.com/sites/davidferris/2012/09/19/curious-about-bhutan-gross-national-happiness-watch-this-film/> (dostęp: 09.09.2012).
- Gopal A. (2013), *Gross National Happiness: A Gift from Bhutan to the World*, „Bhutan News Service”, Vol. 3(23), <http://www.bhutannewsservice.com/column-opinion/book-review/gross-national-happiness-a-gift-from-bhutan-to-the-world/> (dostęp: 03.03.2013).
- Hagan A. (2013), *5 Things Bhutan's Gross National Happiness Can Teach us about Strategy and Metrics*, <http://workforceplanning.wordpress.com/2013/04/15/5-things-bhutans-gross-national-happiness-can-teach-us-about-strategy-and-metrics/> (dostęp: 15.04.2013).
- Helliwell J., Layard R., Sachs J. (eds.) (2012), *World Happiness Report*, <http://www.earth.columbia.edu/sitefiles/file/Sachs%20Writing/2012/World%20Happiness%20Report.pdf> (dostęp: 04.05.2012).
- Huntington S. (1993), *Zderzenie cywilizacji*, przeł. H. Jankowska, Muza, Warszawa.
- Hogenboom M. (2013), *Applicants Wanted for a One-Way Ticket to Mars*, <http://www.bbc.co.uk/news/science-environment-22146456> (dostęp: 17.04.2013).
- Kelly A. (2012), *Gross National Happiness in Bhutan: The Big Idea from a Tiny State that Could Change the World*, „The Guardian”, Vol. 1(12), <http://www.guardian.co.uk/world/2012/dec/01/bhutan-wealth-happiness-counts> (dostęp: 01.12.2012).
- Kramer A.D.I. (2010), *An Unobtrusive Behavioural Model of „Gross National Happiness”*, CHI 10 Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems, ACM, New York, 287–290.
- Life Satisfaction* (2013), OECD Better Life Index, <http://www.oecdbetterlifeindex.org/topics/life-satisfaction/> (dostęp: 27.11.2013).
- Michoń P. (2010), *Ekonomia szczęścia*, Dom Wydawniczy Harasimowicz, Poznań.
- Pommaret F. (2008), *Bhutan. Podniebne królestwo*, przeł. A. Łatka, Wydawnictwo „M”, Kraków.
- Spengler O. (2001), *Zmierzch Zachodu*, przeł. J. Marzęcki, Wydawnictwo KR, Warszawa.
- Tatarkiewicz W. (2010), *O szczęściu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ura K., Alkire S., Zangmo T., Wangdi K. (2012), *A Short Guide to GNH Index*, The Center of Bhutan Studies, <http://www.grossnationalhappiness.com/wp-content/uploads/2012/04/Short-GNH-Index-edited.pdf> (dostęp: 04.04.2012).
- Weiner W. (2012), *Geografia szczęścia*, przeł. M. Kowalczyk, Carta Blanca, Grupa Wydawnicza PWN, Warszawa.
- Wielecki K. (2011), *Nieszczęsne badania szczęścia*, „Pastores”, nr 52, 34–36.

Strony internetowe

Założenia GNH na oficjalnej rządowej stronie Centrum Bhutanu, <http://www.gnhc.gov.bt/> (dostęp: 14.03.2011).

Centrum GNH, <http://www.gnhc.gov.bt/> (dostęp: kwiecień 2011).

Pomiary satysfakcji z życia, <http://www.oecdbetterlifeindex.org/topics/life-satisfaction/> (dostęp: 27.11.2013).

Strona ogólna o GNH, http://www.gnhbhutan.org/about/gross_national_happiness_centre.aspx (dostęp: 23.06.2013).

The American Pursuit of Unhappiness – Gross National Happiness (GNH), A New Socioeconomic Policy, <http://www.iim-edu.org/grossnationalhappiness/> (dostęp: 15.01.2006).

GNH survey, <http://www.iim-edu.org/polls/grossnationalhappinesssurvey.htm> (dostęp: 04.03.2014).

Artykuły dodatkowe, <http://www.grossnationalhappiness.com/articles/> (dostęp: 27.11.2013).